

## The Effect of Logotherapy Training on Mental Image Of God, Death Anxiety, And Religiousness Among Secondary School Students In Ahvaz City

Iran Amirloo. M.A.

psychology, Islamic Azad University of Ahvaz, Ahvaz, Iran

Farah Naderi . Ph.D.

Academic member, Islamic Azad University of Ahvaz, Ahvaz, Iran

### Abstract

The objective of this research was to investigate the effect of logotherapy training on the mental image of God, death anxiety, and religiousness, among secondary school students in Ahvaz city during the 2015-16 academic year. The statistical sample included 40 students whom were selected via random sampling procedure from the mentioned population. This research was experiential with a pre-test, post-test, and a control group. The tools used in this research were: the Lawrence God Image Inventory (1991), The Collett- Lester Death Anxiety Scale (1969), And the Arian Religious Views Questionnaire (1998). After random selection of the members of the experimental and the control groups, a pre-test was performed on the experimental group (20 people), and the control group (20 people). Then the experimental group was subjected to ten 75 minutes sessions of Logotherapy training. Afterward both groups were tested again. Data was analyzed using the Multivariate Analysis of Variance (MANOVA). Results showed that Logotherapy training had an effect on the mental image of God, death anxiety, and religiousness, among students. And, this effect was stable after a month.

**Keywords:** Logotherapy, mental pictures of God, death anxiety, religiousness

## اثربخشی آموزش معنادرمانی بر تصویر ذهنی از خدا، اضطراب مرگ و دین‌داری در دانش‌آموزان متوسطه دوم شهر اهواز

ایران امیرلو

کارشناس ارشد روان‌شناسی، دانشگاه آزاد اسلامی، اهواز، ایران.

فرح نادری\*

عضو هیات علمی گروه روان‌شناسی، دانشگاه آزاد اسلامی، اهواز، ایران.

### چکیده

هدف از پژوهش، بررسی اثربخشی آموزش معنادرمانی بر تصویر ذهنی از خدا، اضطراب مرگ و دین‌داری در دانش‌آموزان متوسطه دوم شهر اهواز در سال تحصیلی ۹۵-۱۳۹۴ بود. نمونه آماری شامل ۴۰ نفر دانش‌آموز از جامعه مذکور بود که به صورت تصادفی ساده انتخاب شدند. طرح پژوهش از نوع تجربی پیش‌آزمون - پس‌آزمون با گروه کنترل بود. ابزارهای مورد استفاده در این پژوهش شامل: پرسشنامه تصویر ذهنی از خدا لارنس (۱۹۹۱)، مقیاس اضطراب مرگ کالت-لستر (۱۹۶۹) و پرسشنامه نگرش مذهبی آرین (۱۳۷۷) بود. پس از گزینش تصادفی گروه‌ها، از گروه آزمایش (۲۰ نفر) و گروه کنترل (۲۰ نفر) پیش‌آزمون به عمل آمد. سپس بر روی گروه آزمایش مراحل معنادرمانی در ده جلسه ۷۵ دقیقه‌ای اجرا گردید. پس از پایان برنامه آموزشی، از هر دو گروه پس‌آزمون و بعد از ۱ ماه پیگیری گرفته شد. داده‌ها با آزمون تحلیل کواریانس چند متغیری (مانکوا) تجزیه و تحلیل شد. نتایج نشان داد که آموزش معنادرمانی بر تصویر ذهنی از خدا، اضطراب مرگ و دین‌داری دانش‌آموزان تأثیر دارد و این تأثیر بعد از یک ماه پیگیری پایدار بود.

**واژه‌های کلیدی:** معنادرمانی، تصویر ذهنی از خدا، اضطراب مرگ، دین‌داری، دانش‌آموزان متوسطه

## مقدمه

تجربیات مذهبی افراد شکل گرفته و به صورت احساس معنوی از خدا در می‌آید. این تصویر به سبب اهمیتی که از لحاظ دینی و روان‌شناختی دارد، توجه نظریه پردازان روابط موضوعی و روان‌شناسان دین را جلب کرده است. این موضوع از آن جهت قابل بحث و بررسی است که معرفت و شناخت خدا همراه با داشتن تصور درست از او شرط اساسی و یکی از پایه‌های مهم شکل‌گیری رابطه با خداوند است و شناخت و چگونگی تصور ما از خداوند به شدت در رفتار و تعامل ما با خدا تأثیر می‌گذارد (شجاعی، ۱۳۸۰).

یکی دیگر از عوامل مهم و تأثیرگذار، اضطراب مرگ<sup>۵</sup> است. مرگ همیشه همراه انسان بوده و خواهد بود و از این رو که بخشی از زندگی اوست و پیوسته ذهن او را به خود مشغول کرده، به دنبال پاسخی برای پرسش‌هایی درباره مرگ بوده است. دین اسلام با تکیه بر زندگی جاودان آخروی، مرگ را با تعبیرهای وجودی معرفی کرده و با تحلیل معقول پدیده مرگ، نه فقط اثر منفی آن را زایل می‌کند، بلکه می‌کوشد در آن جذابیت نیز ایجاد کند؛ اما با وجود این، واکنش بیشتر افراد به آن، مثبت نبوده است. بشر بدین دلیل که نمی‌تواند بر مرگ چیره شود، به فکر می‌افتد که به آن نیاندیشد تا شادکام شود (شجاعی، ۱۳۸۳). هراس از مرگ، هراس از ناشناخته‌هاست. باید بین اضطراب مرگ و ترس از آن تفاوت قائل شد. برخی از صاحب‌نظران با این فرض که مرگ برای همه انسان‌ها حتمی است و هیچ‌کس نمی‌تواند آن را به شکل تجربه شخصی، قبل از مردن تجربه کند، معتقدند از جهت روان‌کاوی<sup>۶</sup> نمی‌توان برای ترس از مرگ اهمیتی قائل شد. باید ترس از مرگ، به‌عنوان پدیده‌ای جنبی در نظر گرفته شود که در سایر بخش‌های ناخودآگاه گذشته فرد جستجو می‌شود. به‌هرحال، ترس غریزی از مرگ<sup>۷</sup>، واکنش طبیعی است که خدمات ارزشمندی به تداوم زندگی انسان می‌کند. اگر این ترس وجود نداشته باشد، تلاش برای بهره بردن از لذت و شادمانی<sup>۸</sup>، شاید به مصیبتی مرگبار بینجامد. پس می‌توان گفت که ترس از مرگ نقش مثبتی را ایفا می‌کند و در واقع محرک حیات است (آذر، نوحی و شفيعی کندجانی، ۱۳۸۵).

شناخت خداوند و رسیدن به او در فطرت و سرشت هر انسانی نهفته است. فطرت خداجویی تحت تأثیر محیط و عواملی همچون محیط و چرخه زندگی خانواده (نوع فرزندپروری، روابط والدین با یکدیگر و با فرزند و آموزش‌های دوران کودکی)، چگونگی آموزش‌های مدارس، تحول شناختی و نیازهای روان‌شناختی آن‌ها است (گانو و مور<sup>۱</sup>، ۲۰۰۲). موران<sup>۲</sup> (۲۰۰۳)، نیز اعتقاد دارد که در دوره نوجوانی و جوانی و بعدازآنکه تفکر مذهبی حالتی انتزاعی به خود می‌گیرد، نوع تربیت و چگونگی ارتباطات والدین با فرزند و با یکدیگر می‌تواند بر تفکر مذهبی آنان تأثیر بسیاری داشته باشد. در بسیاری از مطالعات دیگر گزارش شده است که جامعه‌پذیری نقش مهمی در تعیین اعتقادات مذهبی کودکان و نوجوانان و حتی در بزرگ سالی آنان ایفا می‌کند. ماهیت سبک تربیتی والدین و روابط آن‌ها با فرزندان در دوران کودکی تأثیر بسیار زیادی بر اعتقادات مذهبی نوجوانان دارد. کم توجهی والدین نسبت به تربیت کودکان و اختلاف و یا جدایی آن‌ها از یکدیگر می‌تواند سبب افزایش روابط قهرآمیز (خصمانه) و پرخاشگرانه نوجوانان شود و همین رفتار در گرایش‌ها و اعتقادات مذهبی نیز تأثیرگذار خواهد بود. وقتی والدین و فرزندان حمایت و ارتباط عاطفی مثبتی داشته باشند، نوجوانان تعهد بالایی نسبت به ارزش‌های دینی نشان می‌دهند و تصویرسازی آن‌ها از خداوند مثبت و مهربانانه خواهد بود (اسپیلکا<sup>۳</sup>، ۲۰۰۳).

تصویر ذهنی از خدا<sup>۴</sup> امر مهمی در تحول و شکل‌گیری باورهای مذهبی افراد تلقی می‌شود، از این رو در پنج دهه گذشته، بیشتر درباره آن مطالعه و بررسی صورت گرفته است. افرادی که تصور منفی از خداوند دارند نمی‌توانند با او رابطه‌ای عاطفی و صمیمی برقرار کنند و حتی اگر اهل عبادت هم باشند عبادتشان ناشی از ترس و اضطراب است، نه از روی رابطه و اعتماد به خداوند که اساس دل‌بستگی به خداست. تصویر ذهنی از خدا یکی از محوری‌ترین جنبه‌های نظام اعتقادی افراد مؤمن را تشکیل می‌دهد و باینکه به آگاهی نیاز دارد، اما به‌طور ضمنی و غیرمستقیم از طریق

1. Gunnoe & Moore  
3. Spilka  
5. death anxiety  
7. instinctual fear of death

2. Moran  
4. image of God  
6. psychoanalysis  
8. happiness

کمک می‌کند تا به فرمان‌های عقل گردن نهد، نیازهای اساسی روح به‌ویژه نیاز به عشق و جاودانگی را تحقق می‌بخشد و از این روست که تاروپود زندگی انسان با باورهای دینی تنیده شده است. دور ماندن از باورهای اصیل مذهبی راه را برای ابتلای فرد به کشمکش‌های درونی و روانی، احساس پوچی و بی‌هدفی و یأس و ناامیدی در برابر محرومیت‌ها، ناملایمات و فشارهای روانی هموار می‌کند.

با نگرش به جامعه فعلی و بروز بسیاری از اختلالات روانی و مشکلات تحصیلی به دنبال آن جنایت‌ها، فسادها و اختلالات یادگیری و ازهم‌پاشیدگی‌های خانوادگی و شخصی که همه حاصل جدا شدن و تفکیک شدن از اصل و وجود خویش و بی‌معنایی در زندگی است و با توجه به تأکید بر خداشناسی و گرایش به اعتقادات مذهبی در تمام احادیث و روایات و کتب آسمانی بر آن شدید تا گامی هرچند ناچیز در این راه برداریم و نتایج و اثرات مذهبی و معنویت را بر درک وجود هستی و معنایی خویشتن و بهداشت روح و جسم بررسی کنیم (توسلی، ۱۳۸۰).

راه و روشی جدید جهت وارد کردن هدفمندی و معناجویی به زندگی و کار، معنادرمانی<sup>۲</sup> است. معنادرمانی، رویکردی فلسفی دربارهٔ مردم و وجود آن‌هاست که به مضامین و موضوعات مهم زندگی مانند معنای رنج، خلا وجودی، مرگ و زندگی، آزادی و مسئولیت‌پذیری در قبال خود و دیگران، معنایی و کنار آمدن با بی‌معنایی می‌پردازد. این رویکرد انسان‌ها را وامی‌دارد، آن‌سوی مشکلات وقایع روزمره را ببینند. از نظر فرانکل، یکی از ریشه‌های آسیب‌پذیر بودن افراد، بی‌معنایی و بی‌هدفی آن‌هاست. جستجوی معنا و هدف، چیزی است که رسیدن به آن سبب کمال و شکوفایی شخصیت آدمی می‌شود و اختلال روانی را از میان برمی‌دارد (کارسون<sup>۳</sup>، ۲۰۰۰). داشتن معنا و هدف در زندگی، احساس تعلق داشتن به منبعی والا، امیدواری به کمک به یاری خداوند در شرایط مشکل‌زای زندگی، برخورداری از حمایت‌های اجتماعی و حمایت روحانی همگی از جمله منابعی هستند که افراد مذهبی با برخورداری از آن‌ها می‌توانند در مواجهه با حوادث فشارزای زندگی آسیب کمتری را متحمل شوند. معنا درمانی با در نظر گرفتن

در خصوص اثرگذاری دین و دین‌داری<sup>۱</sup> پژوهش‌های مختلفی صورت گرفته است. برای همین روان‌شناسی دینی که مطالعهٔ مذهب و پدیده‌های مذهبی با استفاده از مفاهیم روان‌شناسی، باعث افزایش روزافزون انجام پژوهش‌هایی دربارهٔ نقش نیاز به مذهبی بودن و تأثیر دین در سلامت جسم و روان شده است. شواهد پژوهشی نشان داده است، اعتقادات مذهبی درست، بسیاری از نیازهای اساسی انسان را برآورده کرده و خلأهای اخلاقی، عاطفی و معنوی او را پر می‌کند. اهمیت نقش و جایگاه دین در زندگی بشر به قدری است که تمام مؤلفه‌های حیات روانی و جسمی وی را تحت‌الشعاع خود درآورده است. افرادی که از دین‌داری بالایی برخوردارند سازگاری بهتری با موقعیت‌های استرس‌زا دارند. میزان پایین‌تری از هیجانات منفی و افسردگی را تجربه می‌کنند (بخشی پور و همکاران، ۱۳۸۴). همه انسان‌ها در طول زندگی خود با تجربه‌های آزاردهنده و دشواری‌ها و ناملایماتی روبرو هستند. همچنین شاهد تبعیض‌ها و بی‌عدالتی‌هایی در این جهان هستند که تفسیر و توجیه آن‌ها همواره یک معضل فکری و فلسفی بوده است که افراد عادی هم به‌شدت درگیر آن بوده‌اند. از دیگر سو، پرسش از آغاز و انجام زندگی فردی و همه هستی، کنار آمدن با پدیده پر رمز و راز مرگ، پرسش‌هایی است که اگر پاسخ موجهی نیابند، انسان را دچار تشویش‌ها و سردرگمی‌های مشکل‌آفرینی می‌کنند. همه این دغدغه‌ها و پرسش‌ها انسان را با مسئله معنای زندگی درگیر می‌کند که نحوه پاسخی که به آن می‌دهیم تجربه ما از زندگی و کنش‌های ما در زندگی روزمره را متأثر می‌سازد. خلق معانی است که ادراکی از جهان برای ما فراهم می‌کند و مسیر زندگی ما را در جهان می‌سازد. در این میان، اعتقادات دینی تبیین‌های بنیادینی برای معنابخشی زندگی ارائه می‌دهند. در بین جامعه‌شناسان اجتماعی وجود دارد مبنی بر اینکه دین یکی از منابع مهم معنا بخشی به زندگی است. هدف و کارکرد تمام ادیان و پیامبران درک‌پذیر ساختن جهان و معنا بخشیدن به زندگی از طریق خلق نظام‌های ارزشی است. دین، برای آدمی موهبتی است که او را به یک فلسفه حیات مسلح کرده و به عقل وی روشننگری می‌بخشد، بر اراده تأکید دارد و آن را می‌پرورد، به آدمی

1. religiosity  
3. Carson

2. logotherapy

گذرایی هستی و وجود انسانی به‌جای بدبینی و انزوا، انسان را به تلاش و فعالیت فرامی‌خواند و بیان می‌دارد که آنچه انسان‌ها را از پای درمی‌آورد، رنج‌ها و سرشت نامطلوبشان نیست بلکه بی‌معنا شدن زندگی است که مصیبت‌بار است. اگر رنج را شجاعانه بپذیریم تا واپسین دم، زندگی معنا خواهد داشت و معنای زندگی می‌تواند حتی معنی بالقوه درد و رنج را نیز در برگردد. در یک جمع‌بندی می‌توان گفت که هدف معنا درمانی توانا ساختن بیمار برای کشف معانی منحصر به فرد خودشان است. معنا درمانی دارای حوزه‌های مؤثر برای کاهش افسردگی است. معنا درمانی در شیوه درمان خود از روش‌ها و فن‌هایی بهره می‌جوید مانند ارزش‌آفرینندگی، ارزش تجربی، ارزش‌های نگرشی، قصد متضاد و بازتاب زدایی. در مورد ارزش‌های نگرشی که مشتمل بر فضایی چون شفقت، شجاعت، خوش طبعی و غیره است و مهم‌ترین شیوه‌های که فرانکل نقل می‌کند، یافتن معنا در رنج است (محمدپور، ۲۰۰۶).

در تحقیقی (فرامرزی و بوالی، ۲۰۱۶) با عنوان تأثیر معنی درمانی گروهی بر ارتقاء سلامت روان مادران دارای فرزندان با ناتوانی ذهنی چگونگی اثربخشی معنی درمانی مورد مطالعه قرار گرفت. نتایج نشان داد که معنی درمانی گروهی موجب ارتقاء سلامت روان و خرده مقیاس‌های آن از جمله روابط مثبت با دیگران، خودگردانی، رشد فردی و مدیریت محیط در مادران دارای فرزند با ناتوانی ذهنی گردید. همچنین نتایج به‌دست‌آمده از تحقیقی که توسط قربانعلی پور و اسماعیلی (۱۳۹۱) به‌منظور "تعیین اثربخشی معنادرمانی بر اضطراب مرگ در سالمندان" انجام گرفت نشان داد که اضطراب مرگ گروه آزمایش در مراحل پس‌آزمون و پی‌گیری به‌طور معناداری پایین‌تر از گروه کنترل بود. در پژوهشی متفاوتی تأثیر معنادرمانی بر امیدواری زنان مبتلا به افسردگی مورد مطالعه قرار گرفت. نتایج این پژوهش نشان داد که معنادرمانی موجب افزایش میزان امیدواری زنان افسرده شد (فهیمة محمدی ۲۰۱۴). در تحقیق دیگری (ابراهیمی، بهاری و زارع بهرام‌آبادی، ۲۰۱۴) میزان تأثیر معنادرمانی گروهی بر امیدواری بیماران مبتلا به سرطان خون در نمونه‌ای که به‌طور مساوی از زنان و مردان انتخاب شده بود بررسی گردید.

یافته‌های این تحقیق حاکی از بالا رفتن میزان امیدواری در هر دو جنس بود. همچنین پیگیری به‌عمل‌آمده نشان داد که این تأثیر دارای ثبات بوده است. رادنی (۲۰۰۷)، بیجاری و همکاران (۲۰۰۹) در دو پژوهش متفاوت تأثیر معنادرمانی را بر ارتقاء سلامت روان، امیدواری به آینده، عملکرد اجتماعی، تغییر نگرش و کاهش یاس و ناامیدی به ترتیب در نمونه‌های زنان مبتلا به سرطان سینه و افراد دچار نقصان سیستم ایمنی مورد مطالعه قرار دادند. هر دو پژوهش به نتایج مثبتی در این زمینه دست یافتند. ستوده و همکاران (۲۰۱۰) در پژوهشی نشان دادند که: معنادرمانی بر جنبه‌هایی از کیفیت زندگی بیماران مبتلا به فشارخون تأثیر دارد. در پژوهشی متفاوتی با هدف بررسی معنادرمانی با محتوی مذهبی بر سلامت روان زنان مبتلا به اختلالات مرزی، افسردگی، اضطراب و سوء رفتار اجتماعی، نشان داده شد که معنادرمانی در بهبود سلامت روان این زنان مؤثر بود (چراغی و تاجر ۲۰۱۴). در تحقیقی (مصلا‌نژاد و خدابخشی، ۲۰۱۳) تأثیر معنادرمانی بر استرس ادراک شده زنان ناباور مرد کنکاش قرار گرفت. نتایج نشان داد که معنادرمانی بر کاهش استرس ادراک شده آنان مؤثر بود. هدایت بر، اسماعیلی و امانی (۲۰۱۳) در تحقیقی با هدف بررسی تأثیر معنادرمانی بر کیفیت زندگی دانش‌آموزان دختر دبیرستانی تهران نشان دادند که معنادرمانی بر ارتقاء کیفیت زندگی دانش‌آموزان دختر تأثیر مثبتی داشت. در پژوهشی (جولوم، آ. ام؛ گازمان، آر، ۲۰۱۳) در مرکز ارتوپدی شهر کوزون فیلیپین تأثیر معنادرمانی بر احساس خلأ و بی‌معنایی بیماران فلج بستری در آن مرکز مورد ارزیابی قرار داده شد. نتایج نشان داد که معنادرمانی می‌تواند در کمک به یافتن معنایی برای زندگی حتی در شرایط غیرقابل تغییر مؤثر واقع شود. خاکشو و دیگران (۱۳۹۲) نشان دادند که بین معنای زندگی با تصور مثبت از خدا رابطه مثبتی وجود دارد و معنای زندگی بر اساس تصور مثبت از خدا پیش‌بینی‌پذیر است. نتایج پژوهش لادا و دیگران (۲۰۱۳) نشان می‌دهد که معنای زندگی با اضطراب مرگ رابطه مثبتی دارد. نتایج تحقیقات آردلت به ترتیب در مهر و موم‌های ۲۰۰۲ و ۲۰۰۸ نشان داد که هدفمندی در زندگی با اضطراب مرگ و نگرش به مرگ رابطه منفی دارد.

## روش

### روش پژوهش، جامعه آماری و نمونه

جامعه آماری این پژوهش شامل ۴۰ نفر دانش‌آموز از ناحیه ۲ شهر اهواز می‌باشند که در سال تحصیلی ۹۵-۱۳۹۴ مشغول به تحصیل بودند. ابتدا ۵ دبیرستان به صورت مرحله‌ای انتخاب شدند و از هر مدرسه ۲ کلاس و از هر کلاس ۴ نفر به صورت تصادفی ساده انتخاب شدند که به دو گروه آزمایش و کنترل تقسیم شدند، در هر گروه ۲۰ دانش‌آموز قرار گرفت.

### ابزار سنجش

پرسشنامه تصویر ذهنی از خدا: برای سنجش تصویر ذهنی از خدا از پرسشنامه تصویر ذهنی از خدا که آن را لارنس<sup>۱</sup> در سال (۱۹۹۱) ساخته، استفاده شده است. این مقیاس مشتمل بر ۷۲ پرسش و ۶ خرده مقیاس است. هر خرده مقیاس از ۱۲ سؤال تشکیل شده است و برای سنجش ۶ بعد از تصویر ذهنی از خدا با عناوین نفوذ (اجابت)، فراهم‌کننده (منعم)<sup>۲</sup>، حاضر، چالشگر<sup>۳</sup>، پذیرنده<sup>۴</sup> و خیرخواه به کار می‌رود و هر کدام از خرده مقیاس‌ها نیز جداگانه نمره‌گذاری شده است. این مقیاس بر اساس مقیاس ۴ درجه‌ای لیکرت نمره‌گذاری شده است. عدد ۴ نشانه موافقت کامل و عدد ۱ نشانه دهنده مخالفت کامل است. اعتبار و پایایی این پرسشنامه در پژوهش صادقی و همکاران (۱۳۸۹) به دست آمده است که بر طبق آن در حدود ۰/۸۹ بیان شده است. در این تحقیق، پایایی پرسشنامه تصویر ذهنی از خدا برابر با ۰/۷۴ که بیانگر ضرایب پایایی قابل قبول پرسشنامه یاد شده می‌باشد.

مقیاس اضطراب مرگ کالت-لستر<sup>۵</sup>: کالت لستر<sup>۶</sup> فرم ابتدایی این مقیاس را (۱۹۶۹)، طراحی کرد. مقیاس بازننگری شده اضطراب مرگ کالت لستر، ابزار خودسنجی برای اندازه‌گیری میزان ترس و اضطراب مربوط به مرگ است. این مقیاس، حاوی ۳۲ گویه در ۴ مقیاس فرعی است. این ۴ مقیاس عبارت انداز: مرگ خود، مردن خود، مرگ دیگران و مردن دیگران. هر مقیاس فرعی، ۸ گویه دارد که بر مبنای معیار درجه‌بندی لیکرت، از یک (بی‌اهمیت) تا پنج (خیلی زیاد) نمره‌گذاری شده است. دامنه نمره‌ها برای هر

مطالعه دولارک (۱۹۷۲) ارتباط منفی بین معنای زندگی و ترس از مرگ را نشان می‌دهد. غلامی، پاشا و سودانی (۱۳۸۸)، در مطالعه خود نشان دادند که آموزش معنادرمانی می‌تواند باعث افزایش امید به زندگی و سلامت بیماران تالاسمی ماژور گردد. افلاک سیر (۱۳۸۸)، در مطالعه خود نشان دادند، افرادی که احساس معنای بالایی در زندگی داشتند، رضایتمندی بیشتری در زندگی خود احساس می‌کردند، از عزت نفس بالاتری برخوردار بودند، امید بیشتری به زندگی داشتند؛ و همچنین نشان داد افرادی که نمره بالایی در مقیاس دین‌داری به دست آورده بودند و به مفهومی اعتقادات دینی و معنوی بیشتری داشتند و زندگی را بامعنا تر تلقی کردند. هدایتی (۱۳۸۵)، در پژوهشی نشان داد که معنا درمانی، ناامیدی نوجوانان را به میزان قابل‌توجهی کاهش می‌دهد. استگرو فرازیر (۲۰۰۵)، در مطالعه خود با عنوان اثربخشی معنی‌سازی زندگی به این نتیجه دست یافتند که معنی‌سازی زندگی به عنوان یک واسطه بالقوه در ارتباط بین مذهبی بودن و سلامت روان است. اسپیک<sup>۱</sup> و همکاران (۲۰۰۸)، دریافتند که اثربخشی معنادرمانی گروهی (حضور) و معنادرمانی اینترنتی (غیرحضور) در کاهش افسردگی مؤثر است، اما در این بین اثربخشی معنادرمانی گروهی (حضور) به طور قابل ملاحظه‌ای بالاتر است.

بر این مبنا هدف اصلی این پژوهش، بررسی اثربخشی آموزش معنادرمانی بر تصویر ذهنی از خدا، اضطراب مرگ و دین‌داری در دانش‌آموزان متوسطه دوم شهر اهواز است. با توجه به هدف پژوهش فرضیه‌ها به صورت ذیل صورت‌بندی شد:

فرضیه اول: آموزش معنا درمانی بر تصویر ذهنی از خدا، اضطراب مرگ و دین‌داری در دانش‌آموزان متوسطه دوم تأثیر دارد.

فرضیه دوم: آموزش معنا درمانی بر تصویر ذهنی از خدا در دانش‌آموزان متوسطه دوم تأثیر دارد.

فرضیه سوم: آموزش معنا درمانی بر اضطراب مرگ در دانش‌آموزان متوسطه دوم تأثیر دارد.

فرضیه چهارم: آموزش معنادرمانی بر دین‌داری در دانش‌آموزان متوسطه دوم تأثیر دارد.

1. Speak  
3. Providence  
5. Acceptance  
7. Collett-Lester

2. Lawrence: The God Image Inventory  
4. Challenging  
6. Death Anxiety Scale cult Leicester

براون<sup>۲</sup> به ترتیب ۰/۸۹ - ۰/۸۷ - ۰/۷۷ بود که نمایانگر پایایی نسبتاً خوب آزمون است. در تحقیق حاضر، پایایی مقیاس دین‌داری برابر با ۰/۸۶ که بیانگر ضرایب پایایی قابل قبول پرسشنامه یادشده است.

### روش اجرا و تحلیل داده‌ها

پس از کسب مجوزهای لازم از اداره آموزش و پرورش، مشخص نمودن اعضای نمونه، حضور اعضا و کاهش حساسیت آن‌ها، توضیحات لازم از سوی محقق راجع به دلایل انتخاب آن‌ها در نمونه، نحوه تکمیل پرسشنامه و دوره آموزشی ارائه گردید. بعد از اجرای پیش‌آزمون و مشاهده نشدن تفاوت معنادار بین دو گروه، دوره آموزشی معنا درمانی برای گروه آزمایش آغاز شد و به مدت ۱۰ جلسه و هر جلسه ۷۵ دقیقه انجام شد، سپس پس از آموزش از هر دو گروه پس‌آزمون گرفته شد و پس از یک ماه مرحله پیگیری اجرا شد.

### یافته‌ها

فرضیه اول: آموزش معنا درمانی بر تصویر ذهنی از خدا، اضطراب مرگ و دین‌داری در دانش آموزان متوسطه دوم تأثیر دارد.

مقیاس فرعی، بین ۸ تا ۴۰ امتیاز و در کل، بین ۳۲ تا ۱۶۰ امتیاز است (لستر، ۱۹۹۴). در ایران نیز برای اولین بار طی پژوهشی، نادری و اسماعیلی آن را استفاده کردند و آلفای کرونباخ ۰/۸۹ را گزارش کردند. اعتبار این آزمون با دیگر آزمون‌های ترس از مرگ سنجیده شده است. تعدادی از متخصصین یک همبستگی مثبت بین خرده آزمون‌های آن و دیگر آزمون‌ها بدین شرح یافته‌اند: ۵۷ درصد ترس از مرگ خود، ۵ درصد ترس از مرگ دیگران، ۲۹ درصد ترس از مردن خود و ۱۷ درصد ترس از مردن دیگران. تعداد دیگری از متخصصین همبستگی ۵۵ درصد ترس از مرگ خود، ۴۸ درصد ترس از مرگ دیگران، ۵۳ درصد ترس از مردن خود، ۴۰ درصد ترس از مردن دیگران. ۳۶ درصد ترس از مرگ خود و دیگران، ۵۰ درصد مرگ و مردن خود، ۳۰ درصد مرگ خود و مردن دیگران، ۲۶ درصد مرگ دیگران و مردن خود، ۲۲ درصد مرگ دیگران و مردن دیگران، ۳۶ درصد مردن خود و مردن دیگران (لستر، ۱۹۶۷). در تحقیق حاضر، پایایی پرسشنامه اضطراب مرگ برابر با ۰/۸۷ که بیانگر ضرایب پایایی قابل قبول پرسشنامه یادشده است.

پرسشنامه سنجش دین‌داری آرین: این مقیاس یک ابزار خود گزارشی برای میزان دین‌داری فرد بوده و توسط آرین (۱۳۷۸)، از روی مقیاس جهت‌گیری مذهبی درونی و بیرونی آلپورت تهیه شد و بر روی یک نمونه از دانشجویان دانشگاه علامه طباطبائی اعتباریابی شد و ضریب پایایی<sup>۱</sup> ۹۲ درصد به دست آمد این پرسشنامه مشتمل بر ۲۰ سؤال است که نمره‌گذاری هر سؤال بر روی یک پیوستار از (۱) برای (خیلی کم) تا (۵) برای (خیلی زیاد) است. مجموع نمرات سؤال‌های ۱ تا ۲۰ با وارونه در نظر گرفتن نمرات سؤال‌های شماره ۱۲ و ۱۷ شاخص میزان دین‌داری فرد در این تحقیق محسوب می‌شود. در تحقیق یوسفیان (۱۳۸۷)، ضرایب پایایی پرسشنامه دین‌داری با استفاده از روش آلفای کرونباخ و تنصیف محاسبه گردید که برای کل مقیاس به ترتیب ۰/۸۵ و ۰/۹۰ است که بیانگر ضرایب پایایی مطلوب پرسشنامه مذکور است (نقل از عباس زاده، ۱۳۹۰). همچنین این مقیاس در پژوهشی توسط موحد (۱۳۸۲)، بر روی نمونه‌ای از دانشجویان دانشگاه شهید چمران اهواز انجام شد که ضرایب پایایی آن به روش‌های آلفای کرونباخ گاتمن و اسپیرمن

جدول ۱. جلسه‌های اعمال‌شده بر گروه (آزمایش)

عنوان جلسات	جلسه‌های درمان
آشنایی اعضا با یکدیگر و گفت‌وگو در مورد مفهوم معنویت و دین و تأثیر آن در زندگی فرد	جلسه نخست
خودآگاهی و ارتباط با خود و گوش دادن به ندای درونی	جلسه دوم
آگاهی از مسئولیت‌پذیری و نقش آن در به دست آوردن مسئولیت	جلسه سوم
کلمه خدا و ارتباط با خدا و یا هر قدرت برتری که درمان‌جو به آن ایمان دارد و نیایش و گفت‌وگو با خدا	جلسه چهارم
نوع‌دوستی (انجام کاری معنوی به صورت گروهی)	جلسه پنجم
ارتباط با مقدسات و بخشش	جلسه ششم
رنجش و عدم بخشش و احساس گناه و بخشش خود	جلسه هفتم
مرگ و ترس از مرگ و رنج	جلسه هشتم
ایمان و توکل به خدا، قدردانی و شکر گذاری	جلسه نهم
جلسه پایانی (مرور و جمع‌بندی آموزش جلسات قبلی)	جلسه دهم

جدول ۲: نتایج حاصل از تحلیل کواریانس چند متغیری بر روی میانگین نمره‌های پس‌آزمون تصویر ذهنی از خدا، اضطراب مرگ و دین‌داری آزمودنی‌های گروه‌های آزمایش و کنترل

نام آزمون	مقدار	F	df فرضیه	df خطا	سطح معنی‌داری	اندازه اثر	توان آماری
اثر پیلاهی	۰/۸۳۳	۵۸/۰۸	۳	۳۵	۰/۰۰۱	۰/۸۳۳	۱/۰۰

مندرجات جدول ۲، نشان می‌دهد که بین گروه آزمایش و کنترل از لحاظ متغیرهای وابسته که در سطح  $(P \leq 0/001)$  تفاوت معنی‌داری وجود دارد؛ بنابراین فرضیه اول پژوهش تأیید می‌شود و می‌توان گفت که حداقل در یکی از متغیرهای وابسته (تصویر ذهنی از خدا، اضطراب مرگ و دین‌داری) بین دو گروه، تفاوت معنی‌دار وجود دارد. جهت پی‌بردن به این تفاوت سه تحلیل کواریانس در متن مانکوا صورت گرفت. با توجه به اندازه اثر محاسبه‌شده، حدود ۸۳ درصد از کل واریانس‌های گروه آزمایش و کنترل ناشی از اثر متغیر مستقل است. همچنین توان آماری آزمون برابر با ۱/۰۰ است.

جدول ۳: نتایج حاصل از تحلیل کواریانس در متن مانکوا روی میانگین نمره‌های پس‌آزمون تصویر ذهنی از خدا، اضطراب مرگ و دین‌داری گروه‌های آزمایش و کنترل

متغیر وابسته	مجموع مجذورات	درجه آزادی	میانگین مجذورات	F	سطح معنی‌داری	اندازه اثر	توان آماری
تصویر ذهنی از خدا	۱۵۶۴/۶۵	۱	۱۵۶۴/۶۵	۳۴/۰۹	۰/۰۰۱	۰/۴۸	۱/۰۰
اضطراب مرگ	۲۱۲۲/۱۹	۱	۲۱۲۲/۱۹	۶۴/۴۴	۰/۰۰۱	۰/۶۴	۱/۰۰
دین‌داری	۵۴۴/۸۲	۱	۵۴۴/۸۲	۹۹/۹۹	۰/۰۰۱	۰/۷۳	۱/۰۰

مهر و موم‌های ۲۰۰۲ و ۲۰۰۸ و مطالعه دولارک (۱۹۷۲) و همچنین یافته‌های غلامی، پاشا و سودانی (۱۳۸۸)، افلاک سیر (۱۳۸۸)؛ هدایتی (۱۳۸۵)؛ جمالی (۱۳۸۱)، استگر و فرازیر (۲۰۰۵)؛ اسپیلکا (۲۰۰۳) همسو و هماهنگ می‌باشند. در تبیین این یافته‌ها می‌توان بیان کرد معنادرمانی، رویکردی فلسفی دربارهٔ مردم و وجود آن‌هاست که به مضامین و موضوعات مهم زندگی مانند معنای رنج، خلا وجودی، مرگ و زندگی، آزادی و مسئولیت‌پذیری در قبال خود و دیگران، معنایابی و کنار آمدن با بی‌معنایی می‌پردازد. داشتن معنا و هدف در زندگی، احساس تعلق داشتن به منبعی والا، امیدواری به کمک به یاری خداوند در شرایط مشکل‌زای زندگی، برخورداری از حمایت‌های اجتماعی و حمایت روحانی همگی از جمله منابعی هستند که افراد مذهبی با برخورداری از آن‌ها می‌توانند در مواجهه با حوادث فشارزای زندگی آسیب کمتری را متحمل شوند (محمدپور، ۲۰۰۶). معنا درمانی با در نظر گرفتن گذرایی هستی و وجود انسانی به‌جای بدبینی و انزوا، انسان را به تلاش و فعالیت فرامی‌خواند و بیان می‌دارد که آنچه انسان‌ها را از پای درمی‌آورد، رنج‌ها و سرشت نامطلوبشان نیست بلکه بی‌معنا شدن زندگی است که مصیبت بار است. در یک جمع‌بندی می‌توان گفت که هدف معنا درمانی توانا ساختن بیمار برای کشف معانی منحصر به فرد خودشان است. همچنین تصویر ذهنی از خدا امر مهمی در تحول و شکل‌گیری باورهای مذهبی افراد تلقی می‌شود. افرادی که تصور منفی از خداوند دارند نمی‌توانند با او رابطه‌ای عاطفی و صمیمی برقرار کنند و حتی اگر اهل عبادت هم باشند عبادتشان ناشی از ترس و اضطراب است، نه از روی رابطه و اعتماد به خداوند که اساس دل‌بستگی به خداست. تصویر ذهنی از خدا یکی از محوری‌ترین جنبه‌های نظام اعتقادی افراد مؤمن را تشکیل می‌دهد و باینکه به آگاهی نیاز دارد، اما به‌طور ضمنی و غیرمستقیم از طریق تجربیات مذهبی افراد شکل گرفته و به‌صورت احساس معنوی از خدا در می‌آید (شجاعی، ۱۳۸۰). تصویر ذهنی خدا، تجربه درونی افراد در مورد خداوند است. معمولاً افراد واجد دل‌بستگی ایمن تصویر ذهنی مثبت تری از خدا دارند و خداوند را پذیرنده، نزدیک و در دسترس تلقی می‌کنند افزون بر این، تصویر ذهنی خدا با ویژگی‌های روان‌شناختی افراد همبسته است. به‌طوری‌که افراد

با توجه به مندرجات جدول ۳، مقدار  $F$  برای متغیر تصویر ذهنی از خدا،  $۳۴/۰۹$  به دست آمد که در سطح  $(P \leq ۰/۰۰۱)$  معنی‌دار است؛ بنابراین، فرضیه دوم تأیید شد. همچنین، بر اساس مندرجات جدول ۳، مقدار  $F$  برای متغیر اضطراب مرگ،  $۶۴/۴۴$  به دست آمد که در سطح  $P = ۰/۰۰۱$  معنی‌دار است؛ بنابراین، فرضیه سوم تأیید شد. بر اساس مندرجات جدول ۳، مقدار  $F$  برای متغیر دین‌داری،  $۹۹/۹۹$  به دست آمد که معنی‌دار است که در سطح  $(P \leq ۰/۰۰۱)$  و فرضیه چهارم تأیید شد. علاوه بر این، مشاهده می‌شود که بیشترین اندازه اثر، مربوط به متغیر دین‌داری ( $۰/۷۳$ ) است که نشان می‌دهد  $۷۳$  درصد از کل واریانس‌های گروه آزمایش و کنترل، در متغیر دین‌داری ناشی از اثر متغیر مستقل (معنادرمانی) است و کمترین اندازه اثر مربوط به تصویر ذهنی از خدا ( $۰/۲۷$ ) است که نشان می‌دهد  $۴۸$  درصد از کل واریانس‌های گروه آزمایش و کنترل در متغیر تصویر ذهنی از خدا ناشی از اثر متغیر مستقل (معنادرمانی) است.

### بحث و نتیجه‌گیری

همان‌طوری که در جدول ۲، ملاحظه می‌شود بین گروه آزمایش و کنترل از لحاظ متغیرهای وابسته که در سطح  $(P \leq ۰/۰۰۱)$  تفاوت معنی‌داری وجود دارد؛ بنابراین فرضیه اول پژوهش تأیید می‌شود؛ و با توجه به مندرجات جدول ۳، مقدار  $F$  برای متغیر تصویر ذهنی از خدا،  $۳۴/۰۹$  به دست آمد که در سطح  $(P \leq ۰/۰۰۱)$  معنی‌دار است؛ بنابراین، فرضیه دوم نیز تأیید شد. همچنین مقدار  $F$  برای متغیر اضطراب مرگ،  $۶۴/۴۴$  به دست آمد که در سطح  $(P \leq ۰/۰۰۱)$  معنی‌دار است؛ بنابراین، فرضیه سوم تأیید شد؛ و در آخر مقدار  $F$  برای متغیر دین‌داری،  $۹۹/۹۹$  به دست آمد که در سطح  $(P \leq ۰/۰۰۱)$  معنی‌دار است و فرضیه چهارم تأیید شد. نتیجه این فرضیه‌ها با برخی نتایج پژوهش‌های فرامرزی و بوالی (۲۰۱۶)، قربانعلی پور و اسماعیلی (۱۳۹۱)، فهیمه محمدی (۲۰۱۴)، ابراهیمی، بهاری و زارع بهرام‌آبادی (۲۰۱۴)، رادنی (۲۰۰۷)، بیجاری و همکاران (۲۰۰۹)، ستوده و همکاران (۲۰۱۰)، چراغی و تاجر (۲۰۱۴)، مصلا‌نژاد و خدابخشی (۲۰۱۳)، هدایت بر، اسماعیلی و امانی (۲۰۱۳)، جولوم، آ.ام؛ گازمان، آر (۲۰۱۳)، خاکشوی و دیگران (۱۳۹۲)، لادا و دیگران (۲۰۱۳) و نتایج تحقیقات آردلت به ترتیب در



مبتلا به بیماری‌های روانی تصویر ذهنی منفی از خدا دارند و افسردگی، اضطراب، افکار پارانوئیا مانند و مشکلات روابط بین فردی آنان بیش از افراد دیگر است. به علاوه در افراد دارای تصویر ذهنی مثبت از خدا، اضطراب و عصبانیت کمتری وجود دارد و افرادی که خداوند را تنبیه‌کننده می‌دانند اضطراب و پرخاشگری بالاتری نسبت به دیگران نشان می‌دهند (شاپ، جانکر، اورلینگز، بانتکو، ورهاگن و زاک، ۲۰۰۲). همچنین اضطراب مرگ حالتی است که در آن فرد دلهره، نگرانی و یا ترس مرتبط با مرگ و مردن را تجربه می‌کند. اضطراب مرگ به عنوان یک ترس غیرعادی و بزرگ از مرگ است که همراه با احساساتی همچون وحشت از مرگ یا دلهره به هنگام فکر کردن به فرآیند مردن یا چیزهایی که پس از مردن رخ می‌دهد (رایس، ۲۰۰۹). وقتی مردم با اضطراب مرگ روبرو می‌شوند واکنش‌های متفاوتی از خود نشان می‌دهند یعنی، اضطراب مرگ یک اضطراب واقعی و یکی از مهم‌ترین مؤلفه‌ها در سلامت روانی افراد است. دیدگاه روان‌شناسی طبیعی نیز در تعمیم اضطراب تعمیم یافته، مرگ را به منزله تهدیدکننده ارگانیزم و از عوامل مؤثر بر آن می‌داند. این اضطراب نوعی از اضطراب است که انسان‌های زنده آن را تجربه می‌کنند و می‌تواند سلامتی وجودی فرد و مخصوصاً کارکرد سلامت روانی او را تحت تأثیر قرار دهد (معمدی، ۱۳۸۲). هراس از مرگ، هراس از ناشناخته‌هاست. ترس غریزی از مرگ، واکنش طبیعی است که خدمات ارزشمندی به تداوم زندگی انسان می‌کند. اگر این ترس وجود نداشته باشد، تلاش برای بهره بردن از لذت و شادمانی، شاید به مصیبتی مرگبار بینجامد. پس می‌توان گفت که ترس از مرگ نقش مثبتی را ایفا می‌کند و در واقع محرک حیات است (آذر، نوحی و شفیع کنجدجانی، ۱۳۸۵). در این میان، اعتقادات دینی تبیین‌های بنیادینی برای معنا بخشی زندگی ارائه می‌دهند. در بین جامعه‌شناسان اجتماعی اعتقاداتی وجود دارد مبنی بر اینکه دین یکی از منابع مهم معنابخشی به زندگی است. دین، برای آدمی موهبتی است که او را به یک فلسفه حیات مسلح کرده و به عقل وی روشنگری می‌بخشد، بر اراده تأکید دارد و آن را می‌پرورد، به آدمی کمک می‌کند تا به فرمان‌های عقل گردن نهد، نیازهای اساسی روح به ویژه نیاز به عشق و جاودانگی را تحقق می‌بخشد و از این روست که تاروپود زندگی انسان با

باورهای دینی تنیده شده است. دور ماندن از باورهای اصیل مذهبی راه را برای ابتلای فرد به کشمکش‌های درونی و روانی، احساس پوچی و بی‌هدفی و یأس و ناامیدی در برابر محرومیت‌ها، ناملایمات و فشارهای روانی هموار می‌کند. شواهد پژوهشی نشان داده است، اعتقادات مذهبی درست، بسیاری از نیازهای اساسی انسان را برآورده کرده و خلأهای اخلاقی، عاطفی و معنوی او را پر می‌کند. این عامل پاسخ بسیاری از پرسش‌ها را می‌دهد و بسیاری از مسائل را روشن می‌کند و اطمینان، امید و قدرت را در فرد تحکیم می‌نماید و خصوصیات اخلاقی و معنوی را در اجتماعات استحکام می‌بخشد و پایگاه بسیار محکمی برای انسان در برابر مشکلات و محرومیت‌های زندگی ایجاد می‌کند. افرادی که از دین‌داری بالایی برخوردارند سازگاری بهتری با موقعیت‌های استرس‌زا دارند. میزان پایین‌تری از هیجانات منفی و افسردگی را تجربه می‌کنند. اضطراب کمتری دارند، از مصرف مواد روان‌گردان و الکل پرهیز می‌کنند، از حمایت اجتماعی بالاتری برخوردارند. آن‌ها به دلیل اتخاذ شیوه‌های سالم در زندگی امید به زندگی بالاتری نسبت به افراد عادی دارند (بخشی پور و همکاران، ۱۳۸۴). با توجه به تبیین صورت گرفته معنادرمانی بر تصویر ذهنی از خدا، اضطراب مرگ و دین‌داری در دانش‌آموزان تأثیرگذار بوده است. با توجه به اینکه جامعه پژوهش دانش‌آموزان متوسطه دوم بودند نتایج حاصله قابل تعمیم به دانش‌آموزان مقاطع دیگر نیست.

### سپاسگزاری

بدین وسیله مراتب سپاس خود را از مسئولین مدارس متوسطه شهر اهواز و مسئولین دانشگاه آزاد واحد شهر اهواز جهت همکاری‌های لازم اعلام می‌داریم.

### منابع

- آذر، م؛ نوحی، س؛ شفیع کنجدجانی، ع. (۱۳۸۵). خودکشی، چاپ اول، انتشارات: ارجمند.
- آرین، خ؛ منصور، م؛ دلاور، ع. (۱۳۷۸). بررسی رابطه بین دین‌داری و روان‌درستی ایرانیان مقیم کانادا، رساله دکتری، دانشگاه علوم پزشکی و خدمات بهداشتی ایران.
- افلاک سیر، ع. (۱۳۸۸). ادراک معنا زندگی و رابطه آن با سلامت

- Bijari H, Ganbari H, Aghamohammadiyan Sharbat M. An Investigation of effectiveness in increasing of life expectancy of women with Breast Cancer, Psychology and education studies magazine of university of Ferdowsi, 2009; 10(6): 172-83.
- Carson, V. (2000), Mental Health nursing, *Journal of Religion and Health*, 37, 2-3.
- Cheraghimn, Kiomars; Javad, Tajar; INVESTIGATING THE EFFECTS OF LOGOTHERAPY WITH RELIGIOUS CONTENT ON MENTAL HEALTH OF WOMEN WHO ATTEND THE CLINIC *Indian Journal of Fundamental and Applied Life Sciences ISSN: 2231-6345 (Online) An Open Access, Online International Journal Available at www.cibtech.org/sp.ed/jls/2015/02/jls.htm 2015. Vol. 5 (S2), pp. 511-517/Cheraghi and Tajar Research Article © Copyright 2014 | Centre for Info Bio Technology (CIBTech) 511.*
- Collett, L. & Lester, D. (1969). The fear of death and dying. *Journal of Psychology*, 72: 179-181.
- Durlakm, J. A. (1972); Relationship between individual attitudes toward life and death' *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 38(3), p 545-547
- Ebrahimi, N.; Bahari, F. and Zare-Bahramabadi, M.; The Effectiveness of Group Logo Therapy on the Hope among the Leukemic Patients, *Iran J Cancer Prev.* 2014 Winter; 7(1): 9-16. PMID: PMC4.
- Faramarzi, S.; Bavalı, F.; The effectiveness of group logotherapy to improve psychological well-being of mothers with intellectually disabled children; *International Journal of Developmental Disabilities*; Published online: 03 Mar 2016; DOI: 10.1080/20473869.2016.1144298.
- Gunnoe, M. L. & Moore, K. A. (2002), "predictors of religiosity among youth aged 17-22: A longitudinal study of the National survey of children", *Journal for the Scientific Study of Religion*, 41(4), p. 613-622.
- Haditabar, H.; Smaeeli Far, N. and Amani, Z.; Effectiveness of Logotherapy concepts training in increasing the quality of life among students, *International Journal of Psychology and Behavioral Research*. Vol., 2(4), 223-230, 2013, Available online at <http://www.ijpbrjournal.com> ISSN 2322-4002 ©2013 Victor Quest Publications
- Julom, Angelina M.; Rosalito de Guzmán, The Effectiveness of Logotherapy Program in Alleviating the Sense of Meaninglessness of Paralyzed In-patients, *International Journal of Psychology & Psychological Therapy*, 2013, 13, 3, 357-371 Printed in Spain. All rights reserved. Copyright © 2013 AAC
- Latha, K. S. et al. (2013) 'Factor related to life satisfaction, meaning of life, religiosity and death anxiety in care staff and Students: A cross sectional study from India; *online Journal Health and Allied Sciences*, 12(2); p. 1-7.
- Lawrence, R., (1991). "Measuring the image of God: The God Image Inventory and the God Image Scales", *Journal of Psychology and Theology*, v 25(2), p 214-226.
- روان دین‌داری در بین گروهی از دانشجویان و معلمان ایرانی، همایش معنادار زندگی دانشگاه اصفهان.
- بخشی پوررودسری، ع؛ پیروی، ح؛ عابدیان، ا. (۱۳۸۴). بررسی رابطه میان رضایت از زندگی و حمایت اجتماعی با سلامت روان در دانشجویان. فصلنامه اصول بهداشت روانی، سال هفتم، شماره ۲۷ و ۲۸، صفحات ۱۴۵-۱۵۲.
- بازگیر، ل. (۱۳۸۲). رابطه بین جهت‌گیری مذهبی و سلامت روان با طول مدت بهبود بیماران بستری شده در بیمارستان طالقانی اهواز، پایان‌نامه کارشناسی ارشد روان‌شناسی عمومی دانشگاه آزاد اسلامی.
- توسلی، غ، ع. (۱۳۸۰). جامع‌شناسی دین، تهران: انتشارات سخن.
- جمالی، ف. (۱۳۸۱). بررسی رابطه بین نگرش‌های مذهبی، احساس معنا بخش بودن زندگی و سلامت روان در میان دانشجویان دانشگاه‌های تهران. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشکده روان‌شناسی و علوم تربیتی، دانشگاه الزهراء.
- شجاعی زند، ع، ر. (۱۳۸۰)، دین جامعه و عرفی شدن، تهران: نشر مرکز.
- شجاعی، م، ح. (۱۳۸۳). توکل به خدا راهی به سوی حرمت خود، قم، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).
- صادقی جانپهان، م. (۱۳۷۸) تحلیل روان‌شناختی دین (جایگاه دین در سلامت روان)، تهران: انتشارات طریق کمال.
- عباس زاده، ز. (۱۳۹۰). رابطه نگرش مذهبی، خوش بینی و رضایت زناشویی با سلامت روانی در دانشجویان دانشگاه آزاد اسلامی واحد اهواز. پایان‌نامه کارشناسی ارشد روان‌شناسی عمومی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات خوزستان.
- غلامی، م؛ پاشا، غ؛ سودانی، م. (۱۳۸۸). اثربخشی آموزش معنادرمانی گروهی بر امید به زندگی و سلامت عمومی بیماران دختر تالاسمی، مجله دانش و پژوهش در روان‌شناسی کاربردی دانشگاه آزاد اسلامی خوراسگان، ۴۵: ۴۲-۲۵.
- معتمدی، غ، ح. (۱۳۸۲). انسان و مرگ، تهران: مرکز.
- موحد، ا. (۱۳۸۲). روابط علی بین نگرش‌های مذهبی، خوش بینی، سلامت روان و سلامت جسمانی در دانشجویان دانشگاه شهید چمران اهواز. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه شهید چمران اهواز، دانشکده علوم تربیتی و روان‌شناسی.
- هدایتی، ن. (۱۳۸۵). زوج‌درمانی کوتاه‌مدت «یاری به زوجین برای کمک به خودشان»، ترجمه مصطفی تبریزی، مؤسسه کاردانی و فروغ جعفری. تهران: فراوان.
- Ardelt, M. (2003); Effects of religion and purpose in life on elders subjective well-being and attitudes toward death; *journal of religious gerontology*, 14(4), p. 55-77.
- Ardelt, M. (2008); Wisdom, religiosity, purpose in life and attitudes toward death, *International Journal of Existential Psychology and Psychotherapy*, 2(10), p. 1-10).

- Mohammadi, F.; Dokaneifard, F.; Heidari, H.; Effectiveness of logo therapy in self-compassion and hope of life in the women suffering from depression International Journal of Psychology and Behavioral Research, Special issue Vol 1(1), February 2014.
- Mosalanejad, L., Khodabakshi Koolee, A., Looking at Infertility Treatment through The Lens of The Meaning of Life: The Effect of Group Logotherapy on Psychological Distress in Infertile Women, Royan Institute, International Journal of Fertility and Sterility Vol 6, No 4, Jan-Mar 2013, Pages: 224-231.
- Mohammadpoor, A. R. (2006). Victor Emil Erankl, founder of logo therapy. Tehran: Danesh. (Persian).
- Moran, G. (2003), "PARENTES: Religious and Moral education", Retrieved April 10, 2005, from <http://www.Adoniram.Net/Religious-and-Moral-Education.Html>.
- Rice, j. (2009), The relationship between humor and death anxiety, Department of Psychology, copyright 2009 Missouri Western State University.
- Rodini M. An investigation of moral efficacy in group logo therapy of men psyche recovery whose affected by human immunity decreasing system [dissertation]. Univ. of khatam; 2007.
- Schaap-Jonker, H., Eurelings-Bontekoe, E., Verhagen, P. J., & Zock, H. (2002). Image of God and personality pathology: An exploratory study among psychiatric patients. *Mental Health, Religion & Culture*, 5(1), 55-71.
- Spilka, B. (2003). "Deth and personal faith: A psychometric investigation", *Journal for the Scientific Study of Religion*, 16, p.169-178.
- Steger Michael, F.; frazier, P. (2005). Meaning in life: one link in the chain from Religiousness to well-being. *Journal of conselling psychology*, 52(4):574-582.
- Stodeh Asl N, Neshat Doost H, Kalantari M, Talebi H, Khosravi E. Comparative study of two ways of medication and hope therapy on patients life quality dimensions. *Clinical Psychology Journal*. 2010;21(5):27-34.